HRVATSKI DIJALEKTOLOŠKI ZBORNIK 11 (1999)

UDK 811.16'286
Izvorni znanstveni članak
Rukopis primljen 10. 6. 1998.
Prihvaćen za tisak 8. 11. 1999.

Dalibor BROZOVIĆ* i
Dunja BROZOVIĆ RONČEVIĆ**

LINGVISTIČKE OPOZICIJE SJEVER ~ JUG I ISTOK ~ ZAPAD NA SLAVENSKOME JUGU I U SLAVIJI KAO CJELINI

Temeljne opozicije u slavenskome jezičnom svijetu pojavljuju se u odnosima između triju tradicionalnih slavenskih jezičnih skupina, to jest zapadne (sjeverozapadne), istočne (sjeveroistočne) i južne, i to u sve tri moguće kombinacije: zapad ~ istok/jug, istok ~ zapad/jug i jug ~ sjever. Tim trima opozicijama može se kao četvrta dodati opozicija centar ~ periferija u tradicionalnome smislu lingvističke geografije, opozicija gdje se doduše ne operira s uobičajenim trima slavenskim jezičnim skupinama, ali je možda ne manje važna od njihovih međusobnih usporedbi, iako joj se najčešće ne ukazuje pozornost što je zaslužuje. Mnoge pak činjenice upućuju na zaključak da je najozbiljnija opozicija sjever ~ jug, s time da se suprotnosti istok ~ zapad na sjeveru ponavljaju u sličnu obliku i na jugu.

Opozicije među trima tradicionalnim slavenskim jezičnim skupinama nisu sve od jednake vrijednosti, što se obično povezuje s relativnom starosti samoga nastanka onih izoglosa na kojima se one temelje. Same te izoglose dobro su poznate i u njihovu sastavu i opisu ne možemo više očekivati nikakvih uzbudljivih novosti. Radi se o refleksima praslavenskih sljedova *tort, tolt, ort-, olt-*, o plodovima druge i treće palatalizacije praslavenskoga fonema /x/ i sljedova /kw, gw, sk/, o cirkumfleksnoj intonaciji u sljedovima *ort-, olt-*, o refleksima palatalnih *t', d'*, o sudbini primarnog akuta, o nekim afiksima (najvažniji odnos *vy- ~ jьz-*), o semantičkom razvoju veznika *da*, o instrumentalu jednine *o*-deklinacije, o nastavku u nominativu jednine participa sadanjega, o refleksu početnoga *(j)e-*, sljedova dental + /l/, labijal +/j/, o sudbini takozvanoga nosnog jata, itd., itd.

* Leksikografski zavod "Miroslav Krleža"
Frankopanska 26, HR–10000 Zagreb

** Zavod za lingvistička istraživanja HAZU
Ante Kovačića 5, HR–10000 Zagreb

Kakva velika otkrića ne mogu se očekivati ni pri određivanju okolnostî o kojima ovisi vrijednost navedenih izoglosa. To su, uz samu relativnu kronologiju, sljedeći momenti:

— prava priroda odnosa između praslavenskoga jezika u pradomovini (kojoj?, gdje?) i kasnijega slavenskog jezika za koji neki misle da je bio *lingua franca* u avarskome carstvu;

— odnos tradicionalnih triju slavenskih skupina (i podskupina u zapadnoj i južnoj) prema tim dvjema veličinama;

— kronologija, smjerovi i putovi slavenskih seoba;

— eventualni prekidi teritorijalnih dodira i njihovo ponovno uspostavljanje među skupinama i podskupinama;

— odnos između mozaika dijalektne diferencijacije u okviru praslavenskoga jezika i kasnije podjele na skupine i podskupine;

— mogućnost ili nemogućnost manjih dijalektnih infiltrata zapadnoga, istočnog ili južnog praslavenskog tipa u neodgovarajuću kasniju (pod)skupinu, s time da njihovi nositelji poslije sudjeluju u inovacijama jezične sredine u kojoj su se našli;

— mogućnost da je i u okviru same pradomovine bilo stanovitih migracija – sigurno je naime da su predci južnih Slavena u doba pred sam razlaz bili na jugu praslavenskoga dijalektnog kontinuuma, ali u nekom prethodnom razdoblju morali su upravo oni biti u susjedstvu s Baltima.

To su, više-manje, oni momenti koji igraju određenu ulogu u tematici što se ovdje obrađuje. Iznimkom je samo posljednji naveden, jer on izlazi iz slavenskih okvira i važan je samo kao dodatni argument za koju od teza. Radi se naime o tome da u južnoslavenskim dijalektima ima niz isključivih podudarnosti s baltskim jezicima, od kojih neke čak prelaze baltoslavenske međe. Primjerice, južnoslavenski *desъnъ*, kojemu točno odgovara litavski *dešinas*, ima jedne indoeuropske etimološke veze (indoarijske, keltske, italske, grčke), a semantika sjeveroslavenskoga *pravъ* ima prvenstveno germanske paralele.

Iz iznesenoga je očito da se istina o odnosima među slavenskim jezičnim skupinama može odrediti samo ispravnim kombiniranjem pojedinih činjenica iz dvaju navedenih nizova, to jest niza međuslavenskih izoglosnih opozicija i niza kritičnih momenata što su na njih utjecali. Otuda i težina pojedinačnih problema koji nam se nameću, jer je broj mogućnosti različitih prepletanja u tim kombinacijama izvanredno velik.

Opozicije zapad ~ istok/jug i istok ~ zapad/jug razmjerno su jasnije i jednostavnije od onih sjever ~ jug. Očito je primjerice da su opozicije zapad ~ istok/jug starije od onih na crti istok ~ zapad/jug, ali opozicije sjever ~ jug teže je svrstati

u cjelini na takvu vremensku okomicu, jer jedne od njih moraju biti starije od obiju prethodno navedenih a druge su ili s njima usporedne ili bar dijelom i mlađe od njih. To onda znači da su ključnim pitanjima prava priroda južnoslavenske zajednice i njezina odnosa prema drugim dvjema.

U tome se smislu ponajviše raspravlja o tome je li postojao južnoslavenski prajezik ili su južnoslavenski osobine plod sekundarnoga zajedničkog razvitka na novim staništima nakon seobe (ili više seoba). Na ta je pitanja vrlo teško odgovarati bez utvrđivanja što se točno misli pod pojmom "prajezik", u što se ovdje nećemo upuštati. Smatramo da se kao radna hipoteza može prihvatiti opstojnost zajednice dijalekata južnoga tipa u okviru praslavenskoga jezika, zajednice višemanje kategorijski jednake drugim dvjema, koja je onda imala za kasniji nastanak južnoslavenske jezične skupine istu ulogu kao ostale dvije zajednice za zapadnu i istočnu. Točna pak lingvistička priroda takvih dijalektnih zajednica ovaj je čas od sporedne važnosti, bitna je sama njihova opstojnost.

Bez takve južnopraslavenske dijalektne zajednice bilo bi naime veoma teško objasniti već spomenuti južnoslavenski primjer *desъnъ* ili nastavke *-omь, -emь, -ę, -y* (prema sjevernima *-ъmь, -ьmь, -ě, -a*), ili primjerice postojeći južnoslavenski semantički sadržaj leksema *bor* u odnosu prema sjeveroslavenskomu značenju. Radi se o tome da prve dvije navedene južnoslavenske osobine nisu mogle nastati kao inovacije nakon raspada praslavenskoga jezika — pridjev *desъnъ* sam po sebi pokazuje znatnu vremensku dubinu starine, južnoslavensko razlikovanje *-omь* i *-ъmь*, *-emь* i *-ьmь* (prema sjeveroslavenskomu nerazlikovanju) ne može biti inovacijom već je naprotiv arhaizam pa je moglo biti samo doneseno na jug, nastavci *-ę* i *-y* (prema sjevernima *-ě* i *-a*) odražavaju glasovne procese koji su mnogo stariji od posljednje praslavenske razvojne faze pa nikako ne mogu biti nekakvim tobožnjim inovacijama nakon seoba. Južnoslavenski semantički razvoj leksema *borъ* ne može se pak objasniti nekim pretpostavljenim žarištem negdje na južnoslavenskim terenima od kojega bi se onda "valovima" takav razvitak proširio sve do Alpa i Crnoga mora lako prelazeći već uspostavljene dijalektne međe.

To sve ne znači da arealni procesi na samome slavenskom jugu nisu mogući, ali oni onda ne obuhvaćaju cijeloga juga ukoliko možda nisu plodom naslijeđenih razvojnih tendencija koje se kasno realiziraju, ili se pak radi o relativnome samo kvantitativno različitom suprotnom razvoju praslavenskih dvojnih mogućnosti, primjerice prevaga imeničkih sufiksa s *k*-konsonantizmom na sjeveru nasuprot prevazi *c*-konsonantizma na jugu.

Opstojnost južnoga praslavenskog tipa dokazuje se i Udolphovim primjerima isključivo južnoslavenskih apelativa koji na slavenskom sjeveru ne postoje kao takvi niti su bili zabilježeni u prošlosti, ali imaju svojih odraza u sjevernosla-

venskoj toponimiji, osobito hidronimiji, na većim ili manjim područjima, ali najčešće na jugu slavenskoga sjevera.[1] Od četiriju primjera kojima Udolph potkrjepljuje svoje izlaganje, dva su sigurno besprijekorna (osnova *brъn-* i imenica *loky*, *-kъve*), možda to vrijedi i za imenicu *stubьlь*, a kolektiv *mozyřьje* ima manju vrijednost zbog teritorijalne ograničenosti i na sjeveru i na jugu. Prihvatljivo je i Udolphovo objašnjenje da se vjerojatno radi o toponimima preostalima od onih nositelja južnopraslavenskoga dijalektnog tipa koji su ostali u "pradomovini" i poslije se u glavnim crtama jezično asimilirali s okruženjem pa tako i napustili odgovarajuće apelative. Time dolazimo i do problema "infiltrata" i "relikata" u međuslavenskim odnosima. Govorimo li o suprotstavljanju sjevera i juga, onda sjeveroslavenske (zapadne) "infiltrate" nalazimo na južnoslavenskome krajnjem zapadu, s time da se njihov udio postepeno smanjuje od slovenskog sjeverozapada u južnome i istočnom smjeru prema glavnini Slovenije i prema kajkavštini i zapadnoj čakavštini. Južnoslavenske pak "relikte" nalazimo prvenstveno u južnoj Slovačkoj s time da se dio tih izoglosa, uz postepeno smanjivanje njihova broja, proširuje onda i na glavninu češkoga i slovačkog prostora i onda u još manjoj mjeri na lužičkosrpski teren, osobito gornjolužički. Tomu kompleksu mogu se možda pridružiti i poznati karpatskoukrajinski meridioslavizmi, ili čak i oni poleski. Sjeveroslavenske "infiltrate" ponovno nalazimo na južnoslavenskome istoku, ovaj put istočnoslavenske, s time da se njihov udio opet smanjuje sada u zapadnome smjeru od istočne Bugarske prema glavnini bugarsko-makedonskoga područja.

Pojmovi "infiltrat" i "relikt" donose se ovdje u navodnicima zato što je za sada nemoguće utvrditi radi li se zaista o infiltratima i reliktima ili je riječ o odrazu dijalektne diferencijacije u samoj pradomovini, ili je pak u jednim primjerima moguće jedno, u drugima drugo. Kad se govori o praslavenskoj dijalektnoj diferencijaciji, imaju se na umu ne glavni snopovi izoglosa odlučni za osnovnu klasifikaciju, nego pojedinačne obično mlađe izoglose koje prelaze važne dijalektne granice ili pak nastaju na objema stranama samih granica ne zahvaćajući glavninu ni na jednoj strani (kao primjerice neke suvremene lokalne istočnoštajerskozapadnokajkavske osobine). Kako su takve pojave prisutne u svim iole većim dijasistemima s rangom jezika, nema razloga da ih ne prihvatimo i za "prajezike" dok su još bili "običnim" jezicima. S druge strane, usporedni se nezavisni razvitci moraju pretpostaviti ne samo u razdobljima nakon raspada nego i u dijalektima samoga praslavenskog jezika, a neke podudarnosti mogu nastati i pri čuvanju na međusobno nepovezanim područjima stanovitih osobina što su se u glavnini

[1] J. Udolph, Südslavische Appellativa in nordslavischen Namen und ihre Bedeutung für die Urheimat der Slaven. *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Onomastic Scineces*, Cracow, August 21.–25, 1978, Warszawa-Kraków 1982, 565–574.

dijalekata već izgubile (primjerice vrijednost zakona Mayera i Jakubinskoga na lehitskom području, u srednjoj čakavštini i u kajkavskome ozaljskom govoru). Svi ti momenti zajedno objasnit će na međuskupinskoj razini poznate specifične istočnoslavenske značajke u gornjolužičkome, ili zapadnoslavenske u dijelu sjeveroruskog narječja, a na unutarskupinskoj razini neke kajkavsko-torlačke ili čak kajkavsko-(torlačko)- istočnojužnoslavenske, mlađe kao *kupuval* i starije kao *-me* u prvoj osobi množine (u kajkavskom slučaju tu se ne radi o lokalnome prijelazu dočetnoga nenaglašenog *-o* u *-ę* nego o etimološkome *e*). I na koncu, neke se pojave mogu najlakše objašnjavati starijim unutarpraslavenskim migracijama prije definitivne diferencijacije, primjerice raspored *-or-/-er-* u brojevnim imenicama i pridjevima i u zamjeničkome pridjevu *kъ/ote/orъjь* ili raspored nastavaka *-mo, -me* i *-mъ* uopćenih i za prezentsku i za imperfektno-aoristnu konjugaciju.

Govorimo li o unutarjužnoslavenskoj dijalektnoj diferencijaciji i o južnoslavensko-inoslavenskim odnosima moramo imati u vidu još neke okolnosti. U prvom redu, potreban je oprez pri obrađivanju dublje prirode raznih odnosa među trima slavenskim skupinama — ni prirode samih tih skupina kao lingvističkih pojava nisu iste. Poznato je naime da u okviru zapadne skupine imamo tri podskupine: češko-slovačku, lužičkosrpsku i lehitsku. Isto tako i u južnoslavenskoj skupini imamo dvije podskupine: zapadnojužnoslavensku i istočnojužnoslavensku (makedonsko-bugarsku), s time da je njihovo suprotstavljanje u nekim segmentima čak dublje. Istočnoslavenska je pak skupina u tome smislu kompaktna i ne poznaje podskupina. Te same po sebi banalne činjenice ne uzimaju se u praksi dovoljno u obzir, zaboravlja se naime da istočnoslavenska skupina funkcionira ne samo kao takva u odnosu prema drugim dvjema nego i kao svoja vlastita "jedina podskupina", pa onda u međuslavenskim odnosima funkcionira i u svojstvu podskupine.

Izbor između različitih viđenja južnoslavenske seobe sa sjevera vrlo snažno utječe na moguća shvaćanja unutarnje prirode vanjskih odnosa južnoslavenske skupine. Posve je vjerojatna pretpostavka da u razdoblju seobe zapadna južnoslavenska struja (preko Panonije) i istočna južnoslavenska struja (zaobilazeći Karpate) nisu više predstavljale jednu jezičnu razvojnu zajednicu, nego su samo nosile zajedničko naslijeđe i uza nj eventualne zajedničke razvojne tendencije za budućnost. Polazeći još od također uvjerljive pretpostavke da su te dvije struje[2] imale na polazištima u pradomovini različito praslavensko susjedstvo, čini se da

[2] Teza o dva sasvim odvojena vala slavenskoga naseljavanja jugoistočne Europe, sa obje strane Karpatskoga luka, čvrsto je potkrijepljena onomastičkim podatcima. J. Udolph je primjerice na temelju analize arealne rasprostranjenosti hidronimijskih apelativa i od njih tvorenih toponima uočio da se oko 90 % apelativa koji uvjetno pripadaju tzv. istočno-južnoslavenskom seobenomu valu nalazi u rumunjskom jeziku, ali u rumunjskom ne nalazimo apelative koji se pretpostavljaju za zapadno-južnoslavenski smjer seobe, a kojih se toponomastički odrazi uglavnom nalaze na prostoru

je bila vrlo vjerojatna mogućnost kako će se na jugu formirati dvije samostalne slavenske skupine, pretpostavljena jugozapadna i pretpostavljena jugoistočna. Neke vrlo važne stare izoglose dijele naime na sjeveru zapadnu i istočnu skupinu kao na jugu zapadnu i istočnu podskupinu, primjerice općezapadni oblik *jedьnъ* prema općeistočnomu *jedinъ* (ili bar u vezi *jedinъ na desęte).* To znači da se umjesto postojećih modela

zapad | istok	i	sjever
jug		jug

mogao bio razviti i model

sjeverozapad	sjeveroistok
jugozapad	jugoistok

No južnoslavenska se zajednica ipak održala kao cjelina s fizionomijom slavenske jezične skupine. Zasluga za to ne može biti u naknadnome ponovno uspostavljenom dodiru tek nakon doseljenja na jug, jer se kod sjevernih Slavena nisu nikada prekidali lehitsko-istočnoslavenski dodiri pa je ipak očuvana oštra i jasna granica.

U tome je kontekstu izvanredno važno konstatirati da se u analizama slavenske hidronimije, tako važne u genetskim istraživanjima (Lehr-Spławiński, Rozwadowski, Vasmer, Trubačov, Toporov, Ivanov, Udolph i dr.), istočnojužnoslavensko-zapadnojužnoslavenske opozicije ne pokazuju ni manje oštrima ni malobrojnijima od takvih zapadnoslavensko-istočnoslavenskih opozicija na sjeveru. Isto je tako važno da se točno ustanove sastavnice u slavenskoj masi koja se našla na jugu. Moguće su četiri takve sastavnice:

1. istočna struja;
2. istodobna s njome zapadna struja;
3. eventualni naknadni dolazak slaviziranih Hrvata i Srba na područje zauzeto zapadnom strujom (u tome je smislu važna na početku spomenuta slavenska *lingua franca*), i
4. već spominjani sjeverni "infiltrati" na zapadnome i istočnom rubu slavenskoga juga.

Takva slika može bar donekle objasniti zašto su se na slavenskom jugu najvažnije izoglose razvile u neočekivanome smjeru sjeverosjeveroistok i jugojugozapad umjesto prema značajkama geofizičkoga pejsaža vjerojatnijega smjera sjeverozapad i jugoistok.

Hrvatske i Slovenije; usp. J. Udolph, *Studien zu slavischen Gewässernaman und Gewässerbezeichungen.* Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven. Heidelberg 1979, 628–631. O dijalekatnoj raslojenosti kasnoga praslavenskoga iz doba pretpostavljenih seobenih valova, dakle u VI.–VII. st., i nadalje se međutim ne zna mnogo.

Još su dva momenta važna za oštrinu slike. S jedne je strane mogu zamućivati opozicije centar ~ periferija, koje postoje i na slavenskome jugu kao i u cjelini Slavije, a isto je tako nepoželjno da se mlađi strukturalni balkanistički kriteriji ubacuju među starije genetske. Tako se primjerice futur s pomoćnim glagolom *xъtěti* često tretira kao balkanizam, iako stanje u najzapadnijim slovenskim govorima i u najstarijoj slovenskoj i kajkavskoj pismenosti pokazuje da je u pitanju jedna općejužnoslavenska značajka.

* * *

Tematika o kojoj je ovdje bila riječ, svjedoči kako su korijeni različitih jezičnih odnosa neobično duboki i žilavi. Možda se to može osvijetliti i na jedan pomalo bizaran način. Iako je posve nesumljivo da nazivlje suvremene civilizacijske nadgradnje nema nikakve izravne veze s genetskim odnosima, tko može garantirati da se i u njemu posredno i pritajeno ponekad ne održavaju i genetski odnosi. Tako je primjerice posve jasno da su suvremeni civilizacijski južnoslavenski nazivi za pojam "poduzeće" u određenoj vezi s njemačkim nazivom *Unternehmung,* ali neobično je zanimljivo kako se ostvaruje konkretan naziv slovenski (podjetje), hrvatski (poduzeće), srpski (preduzeće) i makedonsko-bugarski (pret/dprijatie). Konstruirajući odgovarajuće praslavenske elemente, sama se pojava može predočiti ovako:

<table>
<tr><th>slovenski</th><th>hrvatski</th><th>srpski</th><th>mak./bug.</th></tr>
<tr><td colspan="4">-(j)ętьje</td></tr>
<tr><td>Ø</td><td colspan="2">-wъz-</td><td>-pri-</td></tr>
<tr><td colspan="2">pod-</td><td colspan="2">perd-</td></tr>
<tr><td>=:
podjetje</td><td>=:
poduzeće</td><td>=:
preduzeće</td><td>=:
pretprijatije</td></tr>
</table>

Razumljivo je da se mora uzeti u obzir semantičko-tvorbeni njemački uzor, da za hrvatsko i slovensko rješenje nije bez važnosti češki *podník* niti za srpsko i makedonsko-bugarsko rješenje ruski pandan, ali cijela je priča ipak na svoj način zanimljiva i navodi na razmišljanje.

Linguistic oppositions: norht ~ south and east ~ west among the Slavic languages

Summary

Among the three traditional Slavic language groups (West or Northwest, East or Northeast, and the South Slavic language group) one can observe some basic linguistic oppositions in three possible combinations: West vs. East / South, East vs. West / South, and South vs. North. To these three could be added a fourth opposition: the center versus the periphery, in the sense of traditional linguistic geography. This fourth opposition does not however, always get due attention. Although it does not "follow" the "standard" division of Slavic languages into three basic groups, it might be no less important for their mutual comparison. Finally, according to many linguistic features it can be concluded that the opposition of North vs. South is the most prominent one. However, it should be noted that the opposition of East versus West in the North is repeated: East and West stand in a similar relationship in the South.